

ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА У РАЗІ ЙОГО ПОРУШЕННЯ. ТЕМПОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ.

Гуйван П.Д.,

професор Полтавського інституту бізнесу,

к. ю. наук, заслужений юрист України.

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3058-4767>

Гуйван П.Д. Правові питання здійснення та захисту цивільного права у разі його порушення. Темпоральний аспект

Дана наукова стаття присвячена дослідженню актуального питання про часові виміри суб'єктивного права особи на захист свого порушеного цивільного права. В роботі обстоюється теза, що час існування правовідношення є невід'ємним елементом його змісту, поза межами часу реалізації права його здійснення неможливе. В цивільних відносинах вирішальним є диспозитивний чинник для встановлення тривалості зобов'язання на рівні кредитор-боржник. Але навіть за невизначеності темпоральних координат відношення дефініцію «строк виконання зобов'язання» слід розуміти як відрізок часу, протягом якого управнена особа може здійснити своє право, а також як відрізок часу, протягом якого зобов'язана особа має виконати свій обов'язок. Натомість, строк, протягом якого реалізується охоронне право, у тому числі – позовне домагання, як правило, має нормативне оформлення. В цьому проявляється значення цивільно-правового строку як елементу змісту суб'єктивного права: його вплив призводить до певних юридично значимих наслідків – вичерпаності права. В іншому разі значення такого правового явища, як строк, просто нівелюється. Відтак автор категорично заперечує концепцію, що суб'єктивні права та кореспондуючі їм обов'язки учасників зобов'язальних відносин можуть здійснюватися і поза межами вказаних темпоральних координат. У момент правопорушення виникає нове самостійне зобов'язальне відношення охоронного типу, до змісту якого входять захисна вимога правоволодільця та відповідний їй обов'язок порушника. Суб'єктами вказаних взаємин вже охоронного типу будуть ті ж особи, що і у припиненому регулятивному відношенні – наділений вимогою віритель та обтяжений обов'язком боржник. Але обсяг прав, характер їхнього здійснення і, головне, темпоральні характеристики вже будуть іншими. При судовому захисті права визначальними стануть строки позовної давності, при позасудових захисних конструкціях також існують свої часові регулятори. Тож в роботі також оцінено питання про існування суб'єктивного права після закінчення позовної давності – строку існування матеріального права на позов. Зроблено висновок, що матеріальне право на захист (охоронне право) про виконання існуючого зобов'язання не припиняється зі збігом позовної давності.

Ключові слова: позовна давність, строк зобов'язання, тривалість договору.

Guyvan P.D. Legal issues of implementation and protection of civil law in case of violation. Temporal aspect.

This scientific article is devoted to the study of the topical issue of temporal dimensions of a person's subjective right to protection of his violated civil rights. The paper argues that the existence of a legal relationship is an integral part of its content, outside the time of realization of the right to exercise it is impossible. In civil relations, the decisive factor is the dispositive factor for determining the duration of the obligation at the level of the creditor-debtor. But even with the uncertainty of the temporal coordinates of the relationship, the definition of «term of performance of an obligation» should be understood as a period of time during which the entitled person can exercise his right, as well as a period of time during which the obligor must perform his duty. Instead, the period during which the protection right is exercised, including the claim, as a rule, has a normative design. This shows the importance of the civil law term as an element of the content of subjective law: its expiration leads to certain legally significant consequences - the exhaustion of law. Otherwise, the significance of such a legal phenomenon as the term is simply leveled. Therefore, the author categorically denies the concept that the subjective rights and corresponding responsibilities of the parties to the binding relationship can be exercised outside the specified temporal coordinates. At the moment of the offense, a new independent binding relationship of a protective type arises, the content of which includes the protective claim of the right holder and the corresponding duty of the infringer. The subjects of these relationships of the already protective type will be the same persons as in the terminated regulatory relationship - the

creditor endowed with the claim and the debtor burdened with the obligation. But the scope of rights, the nature of their exercise and, most importantly, the temporal characteristics will be different. In the case of judicial protection of the right, the statute of limitations will be decisive, in the case of out-of-court protective constructions, there are also their own time regulators. Therefore, the paper also assesses the question of the existence of a subjective right after the expiration of the statute of limitations - the term of existence of the substantive right to sue. It is concluded that the substantive right to protection (protection right) to fulfill the existing obligation does not end with the coincidence of the statute of limitations.

Keywords: statute of limitations, term of the obligation, duration of the contract.

З огляду на загально-прийнятну на сьогодні концепцію про розмежування цивільних правовідносин на регулятивні та охоронні актуальним є питання про строки існування відповідних суб'єктивних прав і кореспондуючих їм обов'язків. Оскільки строк є необхідним та невід'ємним елементом змісту матеріального цивільного права, визначеність з даного приводу надасть також певності у застосуванні необхідного юридичного інструментарію.

У науковій літературі питання щодо тривалості реалізації суб'єктивного права в межах охоронного цивільного правовідношення вивчалися такими вченими, як М.А.Гурвич, В.П.Грибанов, О.С. Йоффе, Б.Б.Черепакін, В.В. Луць, В.І.Вільнянський, Д.Чечот, П.М. Рабінович, С.О. Сліпченко, тощо. Разом з тим, залишаються ще не врегульованими окремі аспекти загальної проблематики. Суперечливим є законодавство та наукова думка стосовно питань цільового впливу часу на конкретні суб'єктивні цивільні права регулятивного чи охоронного змісту, характеру існування в часі об'єктивного права обчислення строків тощо. Зрештою, досі відсутня систематизація строків як регуляторів правовідносин, не напрацьовані єдині критерії їхньої оцінки. Наразі у наукових працях переважно відбувається дублювання та відтворення темпоральних правових концепцій ще понад півстолітньої давнини, попри те, що окремі їх положення вже відверто застарілі та не відповідають реальній сутності сучасних матеріальних взаємодій. Калейдоскопічна розкиданість у актах різного рівня та спрямування нормативних положень, що стосуються темпорального правового регулювання, часто не пов'язаних одне з одним, а іноді і суперечливих, призводить до спотворення юридичної сутності деяких відносин, безпідставного зменшення чи розширення обсягу матеріальних прав та неоднозначного правозастосування.

У законодавстві застосовується декілька способів формування тривалості правовідносин та відповідних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що входять до його складу. Так, строк існування та здійснення зобов'язання може встановлюватися самими його учасниками. Згідно з положеннями ст. 530 ЦКУ строки виконання зобов'язань можуть бути визначеними і невизначеними. Відповідно до ст. 509 ЦКУ зобов'язання складається з права кредитора вимагати виконання (вчинення певної дії чи утримання від неї) і обов'язку боржника здійснити таке виконання. Отже, юридичну дефініцію «строк виконання зобов'язання» слід розуміти як відрізок часу, протягом якого управнена особа може здійснити своє право, а також як відрізок часу, протягом якого зобов'язана особа має виконати свій обов'язок. Якщо у зобов'язанні встановлений строк його виконання, воно має бути виконаним у цей строк. У разі, коли вказаний строк не встановлений або визначений моментом вимоги, боржник мусить виконати обов'язок протягом семи днів від часу пред'явлення до нього вимоги вірителем. Таким чином, вказана норма закону визначає тривалість існування суб'єктивних прав та обов'язків учасників цивільних відносин у регулятивному стані. В інших випадках тривалість певного матеріального права може встановлюватися у законі [1, с. 12]. Так, строк, протягом якого реалізується охоронне право на позов, як правило, має нормативне оформлення.

Разом з тим, ціла низка доктринальних досліджень та практичних коментарів зводиться до того, що суб'єктивні права та кореспондуючі їм обов'язки учасників зобов'язальних відносин можуть здійснюватися і поза межами вказаних темпоральних координат [2, с. 22]. Іншими словами, вплив встановлених строків існування та здійснення права не впливає на можливість його реалізації. Ми категорично заперечували та продовжуємо заперечувати подібний підхід, але він все ж має місце у правозастосуванні та доктрині. Тож виникає очевидна необхідність розглянути темпоральні характеристики регулятивних та охоронних строків більш ретельно.

Одним із відомих чинників, що визначають тривалість певного суб'єктивного права як елементу змісту правовідношення, вважається строк дії договору. Дана темпоральна категорія є не тільки виміром тривалості останнього, а також основним часовим показником відповідних регулятивних суб'єктивних прав та обов'язків. Оскільки зміст цивільно-правового договору становить сукупність певних зобов'язань, тобто прав та обов'язків контрагентів, то і строк дії договору фактично є часом, протягом якого існують зобов'язання сторін. З урахуванням того, що до складу договору, як правило, входить декілька різних за змістом зобов'язань, а також того, що час їх виконання може бути різним, строком дії договору слід вважати про-

міжок часу, протягом якого будуть виконані всі зобов'язання. Іншими словами, договір діє від початку першого зобов'язання і до закінчення останнього за часом. Відтак, якщо строк кожного окремого зобов'язання не вказаний, а тривалість дії договору визначено на кшталт «від моменту укладення до 10 лютого», то і всі зобов'язання мають виконуватися протягом вказаного проміжку часу. За межами даного строку регулятивні суб'єктивні права та обов'язки їх носіїв припиняються [3, с. 28-29]. Якщо строк дії договору сформульовано наступним чином: «до повного виконання сторонами своїх обов'язків» і при цьому час виконання окремих зобов'язань не вказаний, строк виконання таких зобов'язань слід кваліфікувати як невизначений. Відтак, дія такого договору припиниться через сім днів після заявленні вимоги за останнім зобов'язанням. Адже саме такий строк надається за загальним правилом для виконання регулятивного обов'язку у зобов'язанні з невизначеним строком виконання. Слід також зауважити, що визначення сторонами строку дії договору «до повного виконання сторонами своїх зобов'язань» за умови визначеності щодо часу виконання всіх зобов'язань, що входять до складу угоди, буде позбавлено здорового глузду, оскільки час належного виконання прямо вказаний у договорі. Можна говорити про формальність такого строку. Втім, такий підхід досить часто трапляється на практиці.

З наведеного, здавалося б, очевидного висновку відразу виникає низка питань. Якщо суб'єктивне право та обов'язок припиняються із спливом строку зобов'язання, то як це поєднати з принципом реального виконання? Адже відповідно до ст. 193 ЦКУ порушення зобов'язання (в тому числі шляхом невиконання його в строк) не звільняє суб'єкта від обов'язку виконати це зобов'язання в натурі. Виходить, обов'язок, що входить до змісту зобов'язання (а отже, і кореспондуюче йому суб'єктивне право), не припиняється із спливом строку виконання зобов'язання, а триває? Крім того, ч.1 ст. 267 ЦКУ веде мову про належність виконання обов'язку навіть після того, як давніший строк за відповідною вимогою минув. Чи не слід це розуміти як припис закону про те, що зобов'язання продовжує існувати не тільки після збігу встановленого строку його виконання, а й після закінчення позовної давності?

Для відповіді на поставлені питання слід звернутися до наукової концепції щодо регулятивних та охоронних правовідносин. Якщо строк зобов'язання встановлений і воно не було виконане своєчасно, то відповідні права та обов'язки припиняються. В цьому проявляється значення цивільно-правового строку як елементу змісту суб'єктивного права: його сплив призводить до певних юридично значимих наслідків – вичерпаності права [4, с. 21-22]. В іншому разі значення такого правового явища, як строк, просто нівелюється. Але неодмінно треба сказати, що мова йде про припинення існування саме регулятивного зобов'язання.

У нашій літературі можна зустріти твердження про те, що, оскільки строк договору це час існування у його сторін прав і обов'язків відносно одна одній, то після закінчення цього строку казати про певні взаємні права та обов'язки сторін неможливо. Отже, реальне виконання унеможливується, і єдине, на що може розраховувати сторона, права якої порушено, це на сплату їй збитків та штрафних санкцій [5, с. 46]. З таким твердженням також навряд чи можна погодитися. Адже у ньому автор звів до купи два різних прояви дієвості регулятивного відношення, котрі, власне, є взаємовиключними. Перший з них – то реалізація суб'єктивних прав вірителя у нормальному режимі, що і є цивільно-правовим призначенням регулятивного юридичного інструментарію. У такому разі належне здійснення сторонами відношення своїх прав та обов'язків упродовж встановленої його тривалості, звісно ж, припиняє відповідне суб'єктивне право у зв'язку з його здійсненням, повною вичерпаністю змісту, із закінченням строку виконання зобов'язання припиняються регулятивні суб'єктивні права та обов'язки контрагентів. Інша річ, коли суб'єктивне право на виконується в межах регулятивної взаємодії учасників. Це може бути у зв'язку з неналежними вчинками боржника, котрий, по-перше, перешкодив вірителю здійснювати закладені у його суб'єктивному праві повноваження, по-друге, не виконав свій обов'язок. У такому випадку регулятивне право носія також припиняється, але не втрачає можливості правового захисту, який відбуватиметься уже в межах інших матеріально-правових взаємодій, з іншим суб'єктивним наповненням правосуб'єктності учасників.

Утім, вказане правило про припинення регулятивного права внаслідок його порушення не є універсальним для усіх цивільних відносин і охоплює лише сферу зобов'язальних взаємин. Як правильно зазначає Б.Б. Черпакін, від часу порушення права власності (як і будь-якого іншого абсолютного права) утворюється зобов'язальне правовідношення, учасниками якого стають потерпілий власник та порушник [6, с. 53]. Абсолютне право в цілому продовжує існувати, підтвердження чому є притаманні йому правомочності щодо вимагання певної поведінки від будь-якої особи, але з порушення регулятивного абсолютного права власності виникає відносна охоронна матеріально-правова вимога, адресована порушникові. Натомість, відносні регулятивні взаємини, котрі ґрунтуються на зобов'язанні, не можуть продовжувати свою чинність після порушення.

У момент правопорушення виникає нове самостійне зобов'язальне відношення охоронного типу, до змісту якого входять захисна вимога праволодільця та відповідний їй обов'язок порушника. Суб'єктами

вказаних взаємин вже охоронного типу будуть ті ж особи, що і у припиненому регулятивному відношенні – наділений вимогою віритель та обтяжений обов'язком боржник. У залежності від змісту охоронно-правової вимоги (їх не виключний перелік знаходимо у ст. 16 ЦКУ) з одного й того ж правопорушення може виникати декілька охоронних зобов'язань. Скажімо, у разі неповернення орендованого майна після закінчення договору орендодавець вправі вимагати виконання обов'язку в натурі, відшкодування нанесених збитків, сплати неустойки тощо. Всі перелічені вимоги є елементами охоронних зобов'язань. І навіть незафіксованість такої вимоги шляхом її прояву назовні жодним чином не впливає на факт її існування. Про одну з охоронно-правових вимог, а саме про виконання обов'язку в натурі і йдеться в ч.1 ст. 267 Цивільного кодексу. І саме виконання цієї вимоги боржником за охоронним зобов'язанням (він же є боржником за регулятивним зобов'язанням) вважається належним за сенсом вказаного правила.

Відтак, маємо зазначити, що тривалість цивільного договору встановлює межі існування регулятивних матеріальних прав уповноваженого (якщо у самому договорі не вказані інші строки чинності цих прав). У разі порушення регулятивного суб'єктивного упродовж його дії, вказане право може припинитися. Але такий наслідок настає не завжди. Скажімо, поставка бракованого товару, якщо покупець не погоджується з його заміною на якісний, тягне припинення регулятивних взаємин, натомість виникають охоронні. Якщо ж покупець погоджується на заміну неякісного товару, і таким чином реалізує своє охоронне повноваження, то до закінчення строку дії відповідного зобов'язання можливе відновлення регулятивних відносин контрагентів.

Іншим темпоральним чинником, з яким у доктрині традиційно пов'язуються періоди існування та здійснення певних суб'єктивних цивільних прав, є термін закінчення позовної давності. Історично питання про існування суб'єктивного права після закінчення позовної давності – строку існування матеріального права на позов (іншими словами, - після втрати можливості захистити порушене право шляхом застосування державного судового примусу) виявилось більш досліджуваним у цивілістиці. На нашу думку, зазначену проблему про долю суб'єктивного цивільного права після спливу позовної давності слід досліджувати шляхом послідовного вирішення низки проміжних питань. Зокрема, для спрощення аналітичного підходу маємо спочатку встановити, чи існує порушене регулятивне право поряд з правом на його захист чи це те ж саме право в різних іпостасях, а може вказані права мають різну юридичну сутність, і вже потім, отримавши відповідь на ці питання і склавши уявлення про сутність повноважень їхнього носія, можемо вести мову про припинення чи продовження існування охоронюваного права після припинення можливості його судового захисту.

У науковій літературі немає одностайної думки щодо того, продовжує існувати суб'єктивне цивільне право після спливу позовної давності, чи ні. Між тим, це питання є надзвичайно актуальним для цивілістики. Від того, який статус має зобов'язання після закінчення давнісного строку, залежить, наприклад, можливість реалізації захисного повноваження носія порушеного права. У більшості літературних джерел з цивільного права окреслюється загальна позиція, що неодмінною властивістю суб'єктивного права є його здатність до примусового здійснення. Після порушення матеріального права особи іншою особою, воно набуває позовного забезпечення, а управнена особа може звернутися до суду за захистом матеріального права. Але, якщо протягом давнісного строку управнена особа не звернулася за судовим захистом, правовим наслідком спливу позовної давності стає неможливість здійснити належне їй матеріальне право примусово. Описана картина не може чітко проілюструвати відповідь на питання, в якому стані знаходиться саме матеріальне право, що втратило здатність до примусового здійснення та чи існує таке незабезпечене примусом право взагалі.

Більшість дослідників намагається ув'язати дану проблематику із диспозицією норми, закріпленою у ч. 1 ст. 267 ЦКУ: виконання зобов'язання після закінчення давнісного строку є належним, а виконавець не може вимагати повернення виконаного, навіть якщо він не знав про вплив позовної давності. Таке правило було присутнє і в попередніх кодифікаціях. Разом з тим, очевидно, що якраз внутрішня сутність суб'єктивного права, притаманні йому якісні характеристики зумовили появу даного законодавчого правила, а не навпаки – виконання є належним і не може бути повернутим лише тому, що так вважає закон. До речі, подібним чином коментує дану правову ситуацію більшість її дослідників [7, с. 188-189; 8, с. 74-75]. Найбільш логічним з даної правової норми міг би бути висновок про те, що законодавство адекватно відобразило реально існуючу ситуацію, коли після закінчення строку давності і припинення можливості судового захисту порушеного регулятивного права повноваження щодо реалізації права в натурі все ж продовжує існувати, тому і реалізація його шляхом виконання обов'язку боржником буде цілком правомірною. Більше того, на цій же підставі ми вправі були б стверджувати, що, коли сутність суб'єктивного права полягає у позитивних діях кредитора, то ці дії також правомірно будуть здійснені після закінчення давнісного строку.

Та, на жаль, вказаний висновок не є очевидним. Справа в тому, що диспозиція коментованої норми цивільного законодавства сформульована напрочуд невдало. Можна ще зрозуміти таку її конструкцію на

час свого первісного виникнення, адже теоретичні міркування дореволюційних та радянських цивілістів, як правило, зводилися до концепції, згідно з якою здатність суб'єктивного права до примусового захисту (примусової реалізації самого порушеного права) входить до складу змісту матеріального права. За даного правового підходу, у разі правопорушення саме суб'єктивне право, трансформуючись у так званий «напружений стан», набувало здатності до примусового здійснення за допомогою компетентного юрисдикційного органу держави. Та, наразі, коли зазначене вчення справедливо піддане критиці та напрацьована нова теорія щодо окремого юридичного забезпечення регулятивних та охоронних взаємодій, що загалом адекватно відображає реальний стан та сутність відповідних взаємин, розуміння зазначеного правила як припису про продовження існування регулятивного права після збігу давнісного строку виглядає по меншій мірі як анахронізм. За великим рахунком, воно у існуючій редакції є шкідливим, бо вносить сум'яття у реальне сприйняття юридичного змісту матеріально-правових відносин, а надто – сприяє спотворенню цього сприйняття.

У чому, власне, річ? Квінтесенцією усієї проблематики, котра виникає при дослідженні суті коментованого нормативного правила, є те, що при буквальному його тлумаченні отримуємо такий невірний правовий посил: закінчення строку існування позовного домагання не впливає на тривалість самого охоронюваного. Оскільки, як ми це вже достеменно встановили, охоронюваним є регулятивне цивільне право особи, то з буквального розуміння вказаної правової норми, як правило, робиться наступний одіозний висновок: регулятивне право не припиняється із закінченням строку своєї дії, більше того, воно продовжує існувати упродовж перебігу тривалості позовної давності (матеріального строку для його захисту), а також і після закінчення даного періоду. Якщо прийняти цю побудову (а більшість дослідників сприймають її сьогодні саме у такому вигляді), то неодмінно виникає питання, а скільки ж ще буде тривати регулятивне право? І які тоді роль та значення встановлених сторонами чи законом темпоральних координат даного права?

Можемо зробити певні висновки. Проблема дослідження полягала, передовсім, у тому, що усі наукові концепції, напрацьовані у цивілістиці з даного питання, зводилися до того чи іншого обґрунтування встановленого законодавством механізму регулювання, і вже з огляду на існуюче непорушне нормативне правило підлаштовувати під нього зміст конкретних суспільних взаємин. Тож, і отримуємо досить об'ємні але недієві теорії. Скажімо, теза про продовження існування регулятивного права після збігу позовної давності абсолютно нічим не може бути підкріплена, окрім правила ч. 1 ст. 267 ЦКУ, відповідно до якого боржник, що здійснив виконання обов'язку після спливу давнісного строку, не вправі вимагати повернення виконаного, навіть коли він не знав про сплив давності. Використавши дане правило як догму, дослідники цілком логічно прийшли до хибного висновку: зобов'язання (а відтак, і відповідні суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що входять до його змісту) починається від моменту свого виникнення і триватиме, допоки не буде здійснене або припинене. Адже, поскільки у ч. 1 ст. 267 ЦКУ йдеться про виконання існуючого зобов'язання, воно не припиняється зі збігом позовної давності.

Список використаної літератури:

1. Гуйван П.Д. Действие во времени нормативных актов. Юридическая практика 2005. №22. С. 12-13.
2. Груздев В.В. Истечение срока действия договора. Право и экономика. 2001. № 4. С. 21-24.
3. Гуйван П.Д. Правовая природа гражданско-правовых сроков. LEGEA SI VIATA. 2015. № 6/2 (282). С. 26-30.
4. Гуйван П.Д. Строк суб'єктивного матеріального права як характеристика його змісту. Підприємство, господарство і право. 2014. №8. С. 19-23.
5. Курібло В.А. Проблеми строку дії господарського договору. Экономика и право: Научный журнал. 2004. № 3. С. 45-47.
6. Черепяхин Б.Б. Приобретение права собственности по давности владения. Советское государство и право. 1940. №4. С. 51-61.
7. Вильнянский С.И. Лекции по советскому гражданскому праву. Отв. ред.: Рогожин А.И. Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1958. Ч.1. 339 с.
8. Абызов А.М. Право на иск и исковая давность. Построение правового государства: вопросы теории и практики. Ярославль, 1990. С. 73-75.